

Nötkreatur i Sverige

Kulturhistoriska och samtida perspektiv

Redigerade av Katharina Leibring och Ingvar Svanberg

Uppsala 2020

De olika kapitlen i boken bygger på föredrag som hölls vid ett symposium 21 november 2018 i Arkivcentrum, Uppsala.

© Författarna 2020

Grafisk formgivning: Martin Högvall, Grafisk service, Uppsala universitet, och Tone Gellerstedt, Isot

Omslagsbild: Vallflicka med boskap, av Olof Arborelius, 1890

För bokens utgivning har bidrag erhållits från Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur

Sättning och layout: Bulls Graphics

Tryck: Bulls Graphics, Halmstad 2020

ISBN 978-91-86959-70-8

Innehåll

Förord.....	7
Från uroxer till moderna kosläpp <i>Ingvar Svanberg</i>	9
Från Audhumbla till den forntida verkligheten. Nötkreatur ur arkeologisk synvinkel <i>Anne-Sofie Gräslund</i>	21
Konstanten. Kor och smådjur som kapital och inkomster i tidigmodern hushållsekonomi <i>Jesper Larsson</i>	41
Dragoxens rike. Ett språkligt kulturarv <i>Annika Karlholm</i>	59
Folktro om kon i det förindustriella agrarsamhället <i>Tommy Kuusela</i>	83
Julbonden och Elvis. Namn på tjurar och oxar förr och nu <i>Katharina Leibring</i>	101
Fjällkor för bevarande och produktion. Om olika drivkrafter bakom lantrasavel..... <i>Camilla Eriksson</i>	123
Kor och människor till vardags <i>Carin Martiin</i>	147
Svenska kor, bäst i världen <i>Ylva Persson</i>	163
Medverkande författare	177

Förord

Människa och nötkreatur har under lång tid sammanlevt, en förbindelse som hör samman med jordbrukarkulturernas framväxt. Det är en relation som påverkat både människa och nötkreatur samt deras gemensamma livsmiljö på ett avgörande sätt. Till Skandinavien kom boskapen för 4 000 år sedan och har sedan dess utgjort ett viktigt inslag i människans försörjning. Beteslandskapet har på ett definitivt sätt format våra livsvillkor. Människan har åtnjutit en rad nyttigheter, direkt i form av avkastning, och indirekt genom så kallade ekosystemtjänster. Kött- och mjölkprodukter utgör alltså avgörande inslag i våra kosthåll, även om inhemsk produktion ofta ersätts av importvara. Idag uppgår det totala antalet nötkreatur i Sverige till drygt 1,4 miljoner djur. Numerären är emellertid i avtagande och framför allt minskar antalet mjölkdjur. Men även antalet djurbesättningar minskar i snabb takt och gårdar läggs ner. Det jordbrukarsamhälle som i årtusenden präglade Skandinavien håller nu på att försvinna till förmån för en närmast industriell boskapsproduktion.

Den 21 november 2018 anordnades på Arkivcentrum i Uppsala ett välbesökt symposium som i nio föredrag belyste nötkreaturens svenska kulturhistoria i vid bemärkelse från bondestenålder fram till vår tid. Vi har vid ett symposium 2015 visat på getens betydelse i Sverige, och upplägget för detta symposium följde ungefär samma modell. Initiativtagare var vi redaktörer och symposiet anordnades i likhet med tidigare tillfälle i samarbete mellan Husdjurs- och sällskapsdjursseminariet vid Uppsala universitet, Institutet för språk och folkminnen (Isof) och Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. Vi fullföljer nu avsikten att omforma bidragen till bokkapitel som tillsammans syftar till att ge en bred exposé över människa-nötkreatur-relationer genom tiderna. Här finns bidrag av företrädare för agrarhistoria, arkeologi, dialektforskning, etnologi, folkloristik, namnforskning, ruralsociologi och veterinärvetenskap. Någon sådan samling har tidigare inte getts ut.

Vi vill tacka docent Irène Flygare och professor Roger Bergström som medverkade som moderatorer, generaldirektör Martin Sundin som inledde symposiet, samt medarbetare vid Isof för olika praktiska göromål. Från Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur har vi erhållit ett generöst bidrag som möjliggjort bokens tryckning. Den kommer också att finnas som digital publikation på Isofs webbplats.

Uppsala i november 2020

Katharina Leibring och Ingvar Svanberg

Kokonstanten

Kor och smådjur som kapital och inkomster i tidigmodern hushållsekonomi

Jesper Larsson

Abstract: The cow constant: cattle and small stock as capital and income in early modern household economy

Livestock were a necessity for life and had a versatile use both alive and dead: milk, meat, hides, manure and so on. They were also important as they contributed to a household's economy as capital, to build a household's wealth, and as income to give a "flow" in the economy. Examples from pastoralism and transhumance are used to show the importance of animals to build capital and give income and is used as a backdrop to a discussion about early modern Sweden. In the transhumance system (*fäbodlar*) that emerged, cows were important as capital and small stock as income. Increased market integration resulted in a large increase in small stock while the number of cows were stable at the household level. Using a modern concept, mental accounting, the article concludes that early modern peasants put cow, goats and sheep in different slots in their "wallet".

Keywords: cattle, small stock, early modern, household, capital, income

Inledning

Ett av de utmärkande dragen för den tidigmoderna kreatursskötseln var den mångsidiga användningen av gårdens djur. De gav mjölk och kött, dragkraft och gödsel, hudar och ull, lim och benmjöl samt otaliga andra produkter nödvändiga i det dagliga livet. Djuren var en förutsättning för jordbruket och människorna som levande, och när de slaktades användes allt från dem och inget gick till spillo. I det tidigmoderna jordbruket var djuren en självklar och nödvändig del, och mycket av arbetsåret och hushållets organisation kretsade kring att sköta och föda djur. Ett arbete som i hög grad vilade på kvinnor.

Djuren var nödvändiga, men sammansättningen på de enskilda gårdarna varierade, beroende på var i landet gården fanns, vilken inriktning jordbruket hade och vilka ekonomiska förutsättningar hushållet hade. Djursammansättningen på ett gods i Skåne, hos en torpare i Södermanland eller hos en bonde i Hälsingland skiljde sig på väsentliga punkter. Även inom många mindre regioner var det betydande skillnader mellan olika brukare. Men en sak som de alla hade gemensamt var att djuren hade en ekonomisk betydelse för hushållet. De utgjorde en större eller mindre del av dess ekonomi, och förändringar i

djuranstal och djurens sammansättning fick betydelse för den enskilda gårdens ekonomi, arbetets fördelning och hushållets produktionsinriktning. I fokus för denna artikel står därför inte så mycket den direkta nyttan man hade av djuren, utan den kretsar kring frågan om vilka roller nötkreatur och smådjur hade i bondehushållets ekonomi. Mer specifikt handlar det om de olika sätt som djuren bidrog till böndernas ekonomi som kapital och inkomster.

Artikeln inleds med att två begrepp, kapital och inkomster, problematiseras för att ge förklarningar till hur man kan se på de tidigmoderna djurens funktion i hushållsekonomin. Att se djuren som kapital respektive inkomster är givetvis en förenkling av en komplex ekonomisk relation till djur, men det kan hjälpa oss att förstå hur den tidigmoderna djurhållningen förändrades. Begreppen är inte varandras motsatser, de kan mycket väl innesluta varandra, inkomster som en del av kapitalet, men visar på olika sätt att förhålla sig till hushållsekonomi: en långsiktig och en mer kortsiktig betydelse. Poängen med mitt resonemang är att jag försöker koppla förändringar av djursammansättningen till förändringar i ekonomin. De här tankarna följs upp med en diskussion om så kallad mental bokföring innan artikeln blir mer konkret och ger exempel och diskuterar ekonomiska relationer till djur i några olika geografiska regioner. Först diskuteras djurhållningen hos pastoralister och inom transhumansen. Med pastoralism menas här att hushållets ekonomi är uppbyggt kring mobil djurhållning och de saknar åkerbruk. Pastoralism är en särpräglad form av matproducerande ekonomi med omfattande förflyttningar för att djuren skall finna bete och vatten (Khazanov 1994 s. 17). Pastoralister benämns ofta nomader och begreppen används synonymt här. Transhumans däremot är en specialisering inom jordbruket där man för djuren på bete så långt från huvudbygden att man inte återvänder till den på kvällen utan anlägger säsongsbosättningar. Djuren sköts av herdar, och i Norden var herdarna kvinnor (Larsson 2014). Artikeln ger sedan en mer detaljerad beskrivning av utvecklingen i södra Norrland och Dalarna. Alltså det område där ett intensivt fåbodbruk (transhumans) utvecklades under tidigmodern tid, och där självägande bönder, skattebönder, dominerade (Larsson 2009). Artikeln avslutas med en diskussion om bondehushållens ekonomiska relation till djuren i denna region.

Kapital

Kapital är ett av grundbegreppen i ekonomi och det kan ha många betydelser (Encyclopeædia Britannica: Capital and Interest). I sin bredaste mening inkluderar kapital både materiella och icke materiella tillgångar; människor med sina kunskaper, färdigheter och utbildning, men också land, byggnader, maskiner, utrustning och varor som ägs av människor eller företag. Kapital är summan av alla tillgångar som kan ägas och utbytas på en marknad på permanent basis och inkluderar alla typer av tillgångar samt finansiella tillgångar. I ett bokslut är kapital ofta de medel som inte har förbrukats under ett år och

som överförs till nästkommande års budget. Vad man kan äga har förändrats mycket över tiden, men hur man har sett på kapital över tiden har också förändrats. Kapital är därför ett begrepp som reflekterar den rådande utvecklingen och de rådande sociala relationerna. För att vara ett meningsfullt begrepp för det tidigmoderna samhället uteslutes här humankapital, alltså en persons egna arbete, kunskap och skicklighet. Det är inte heller ovanligt att man även idag utesluter humankapital när man beräknar kapital. Jag ansluter mig till den definition som den franske ekonomen Thomas Piketty (2014 s. 46) gör i sin bok *Capital in the Twenty-First Century*: med kapital avses alla icke humana tillgångar som kan bli ägda och handlade med på någon form av marknad.

I en feodal ordning där makten i samhället byggde på jordäggande var innehav av jord naturligtvis en avgörande form av kapital som gav makt och inflytande. Ibland görs en lite smalare definition som reserverar ordet kapital till den form av välstånd som har samlats ihop av människor, och därför exkluderar land och naturresurser. Vi talar då om lösöre. Och även om jordäggande var centralt för den tidigmoderna människan var värderingen av land inte särskilt precis. I de bouppteckningar som görs i Sverige under 1700-talet är själva gårdens värde summariskt angivet. Hur man än ser på frågan så ingår djuren där som kapital. De var något som bidrog till ens rikedom eller, om man inga eller få djur hade, till ens fattigdom.

Kapital spelar en dubbel roll, dels som lagrad rikedom, dels som en faktor i produktionen. I ett hushålls kapital ingår givetvis alla de djur de ägde och dessa finns värderade i många bouppteckningar från 1700-talets mitt. Det är i kapitalets dubbla funktion, som lagrad rikedom och som en faktor i produktionen, som djuren under tidigmodern tid kom att spela en viktig roll. Djuren byggde upp välstånd och de kunde omsättas. Kapitalet är till för långsiktiga investeringar för framtiden och syftar till att göra hushållet framgångsrikt flera år framåt, och ibland över generationer. Man kan därför skilja på kapital som en mer permanent tillgång, och inkomster som något som omsätts under en kortare tid.

Inkomster

Inkomsterna skapar rörelse i ekonomin i motsats till kapitalet som ses som tillgångar. På engelska talar man om att kapitalet är en "stock" och inkomsten ett "flow" (Encyclopaedia Britannica: Capital and Interest). Att ha rörelse i ekonomin gör den dynamisk, och att ha kontanter i form av sedlar och mynt underlättar detta, men man kan också ha andra tillgångar man snabbt kan omsätta. I det här sammanhanget är ordet likviditet bra: ett mått på kortsiktig betalningsförmåga och på tillgångar man lätt kan nyttja. Ett stort kapital är ingen garanti för god likviditet eftersom man kan ha tillgångar som är svåra att omsätta. Hur snabbt djur, eller deras produkter, kan omsättas påverkar inkomsterna till hushållet.

Mental bokföring

Richard H. Thaler, 2017 års pristagare i ekonomi till Alfred Nobels minne, har skapat begreppet mental bokföring (Thaler 1999). Både företag och hushåll har ett behov att hålla koll på sin ekonomi. Medan företag och organisationer ägnar sig åt formell bokföring tenderar individer och hushåll att kontrollera utgifter och få överblick av ekonomin på mindre formella sätt. Begreppet mental bokföring beskriver hur människor organiserar och värderar sina ekonomiska transaktioner. En del av den mentala bokföringen är att människan tenderar att förenkla ekonomiska beslut genom att skapa separata mentala konton för skilda delar av ekonomin. Ekonomiska beslut berör sedan bara ett av dessa konton och inte de totala tillgångarna. Typexemplet brukar vara hur man ser på hushållsekonomin: där kan det vara skilda konton för mat, semester och sparande till pension, och så vidare. Det sätts upp informella regler för när man får ta pengar från ett konto och använda dem för något annat ändamål. Denna typ av uppdelning av ekonomin kan ibland leda till fördyringar, men det kan samtidigt leda till att hushållets ekonomi planeras och skydd av långsiktiga besparingar. Trots att värdet på en krona är lika mycket oavsett hur vi har fått den, tenderar människor att värdera den på olika sätt beroende på omständigheterna.

Figur 3:1. Kor och getter hamnade i olika fack i böndernas mentala plånböcker. Korna stod mer för kapital och får och getter mer för inkomster i och med att de omsattes snabbare. (Fotomontage av Anni Hoffrén, bildkällor: Unsplash, PNGEgg.com, Wikimedia Commons, Firoo02/Flagstaffotos CC BY-NC.)

Thalers mentala bokföring gäller moderna ekonomier, men jag menar att den också har något att säga om tidigmodern hushållsekonomi och djurens roll däri. Om man tänker sig hushållsekonomi som en plånbok med fack för bestämda ändamål hade den tidigmoderna bonden djuren i olika fack. Att flytta djuren mellan facken var inte lätt. Något fack användes för att långsiktigt bygga upp gårdens ekonomi, ett annat för att tillgodogöra sig kortsiktigare mål. Att djuren har haft olika betydelse för bondehushållet vad gäller jordbruks- och hantverksproduktion och relationen med omvärlden är helt klart. Men de har också haft olika betydelse vad gäller kapital och inkomster i bondens ekonomi.

I centrum för diskussionen står det tidigmoderna svenska jordbruket och framför allt jordbruket i södra Norrland och Dalarna. Innan vi går dit behövs dock en liten utblick.

Pastoralism

Det finns inga universella sanningar om relationen mellan djur och ekonomi. Vilka djur man haft, hur många de var och hur köns- och ålderssammansättningen såg ut, har i huvudsak berott på biologiska och naturgeografiska förhållanden, men också kulturella, ekonomiska, sociala och politiska faktorer har spelat in. Det går dock att konstatera att ju större del av hushållsekonomi som är uppbyggd kring djuren desto mer har djuren betydelse i ekonomin diskuterats. Det blir en glidande övergång från stationära jordbruk med få djur till nomadismen som är uppbyggd kring djurhållning. Framför allt är det inom forskningen kring pastoralismen i Afrika söder om Sahara som diskussionen har varit som intensivast.

Lite förenklat kan man säga att ju mer mobil djurhållningen var, desto större betydelse har djuren haft för totalekonomin. Det beror bland annat på att en specialisering mot en stor mobil djurhållning försvårar att andra delar av ekonomin utvecklas. Medan diskussionen om djur som kapital och inkomster kan kännas begränsad för att förstå ekonomin hos en slättbonde med få djur har frågan desto mer relevans för brukare inom transhumanssystem och hos nomader.

Antropologen och historikern Anatoly M. Khazanov (1994) framhåller i sin mycket betydelsefulla bok *Nomads and the Outside World* att nomadismen inte är "primitiv" och "uråldrig" utan tvärt om kräver ett samspel och en ekonomisk relation till världen utanför det egna samhället. Det är djuren som skapar denna relation. Här är det värt att påminna om att kulturhistorien länge felaktigt fäste stor vikt vid olika evolutionära teorier om människans utveckling. En sådan var den svenske zoologen Sven Nilssons socialevolutionistiska modell, där de primitiva folkslagens olika stadier var vilden, herden och sedan åkerbrukaren (Larsson 2009 s. 63–64; Nilsson 1843 s. V–VIII, inledning).

Nomadismen är beroende av utbyte med jordbrukare och med urbana områden. Detta utbyte kan ta två former: direkt handel och utbyte eller att man

på olika sätt medverkar i handeln mellan olika bofasta områden (Khazanov 1994 s. 202). Nomadism är en långt gången specialisering där nomader inte är självförsörjande utan beroende av införsel av många förnödenheter. Djuren är viktiga och är med och skapar relationen till omvärlden. Detta utesluter dock inte att djuren också kunde ha andra betydelser inom respektive samhälle. Djuren var viktiga för hushållets position, eller status, inom det egna samhället.

Den östafrikanska nomadismen blev mycket uppmärksammad från 1970-talet fram till 2000-talet, vilket har lett till att synen på deras djurhållning i mångt och mycket har omvärderats. Här skall turkanafolket lyftas fram som exempel. Slutsatserna vilar i hög grad på det arbete som antropologen Terry McCabe gjort under flera årtiondens studier och som finns sammanfattat i boken *Cattle bring us to our enemies* (2004). Den syn man inom forskningen länge hade om pastoralisterna i Östafrika var att de hade ett irrationellt förhållande till sina nötkreatur. Idén om denna irrationella förkärlek till nötkreatur hade introducerats redan 1926 med en artikel av Melville Herskovits, som aldrig varit i Afrika, men som fick stort genomslag. Det hävdades sedan länge att nötkreaturen tillförde mycket lite till ekonomin i området och knappast ens något till ägarna själva. Djuren hölls mestadels för prestige och ägarna ville sällan äta dem och inte heller sälja dem. Det var svårt att förstå varför man hade kor, och ännu svårare hur man kunde betraktade dem som en ekonomisk resurs (McCabe 2004 s. 35).

När McCabe började sina studier var också han undrande till varför många turkanahushåll höll så många nötkreatur. De tycktes inte bidra med mycket, varken för det dagliga uppehållet eller näringsintaget. Det var närmast det motsatta. Torka gjorde att korna ofta behövde söka bete i avlägsna och svåråtkomliga berg. Djuren gav inte mycket mjölk. Kamelen och geten gav mer. Ända hade nötkreaturen en särskild plats i kulturen och det sociala livet.

Smådjurens roll var enklare att förstå. Får är viktiga för köttets skull och den fettrika svansen gavs ofta till sjuka, då den har ett högt kaloriinnehåll. Fåret är också en viktig handelsvara och används både i byteshandel och vid försäljning. Fåren kan också mjölkas. Getterna, som är vanligare än fåren, ger mjölk, kött, blod och de är också en handelsvara. Getterna är för det mesta det vanligaste djuret i ett hushålls hjord som ofta består av fem djurslag. Förutom kor, får och getter ingår också kameler, som är pålitliga mjölkgivare även under svåra förhållanden, och åsnor.

En del av förklaringen till djurens olika betydelse ligger i att de reproduceras med olika hastighet (se tabell 1). Får och getter får vanligtvis lamm och killingar en gång om året, de når reproduktiv ålder betydligt tidigare än kor och kameler och har kortare tid mellan födslarna. En liten flock får eller getter kan snabbt reproduceras. Får och getter anses därför särskilt viktiga av Turkana när man behöver öka antalet djur snabbt (McCabe 2004 s. 80).

KOKONSTANTEN

Tabell 1. Fruktksamhet hos kameler, nötkreatur, getter och får hos några östafrikanska pastoralister

Variabler	Kamel	Kor	Getter	Får
År till första kalvning etc.	3–4	2 1/2–3	1+	1
Dräktighet (månader)	13	9	5	5
År mellan födslar	2–3	1–2 (vanl. 2)	½–1	½–1 (vanl. 1)
Minsta dubblingstid (år)	9	6 1/2	3	3

Källa: egen bearbetning av tabell 4.3, McCabe 2004 s. 80. Anmärkning: endast delar av originaltabellen har bearbetats.

Ett mål för turkanapastoralisterna var att utöka sin hjord. Frågan har varit varför, och till vilken nytta? Det irrationella argumentet, presenterat ovan, ersattes med materiella argument från 1950-talet. Ett var att den låga produktiviteten hos djuren gjorde att många djur behövdes. Senare argumenterade forskare, att då ägarna visste att många djur skulle dö under kommande torrperioder, var en stor hjord en fördel eftersom fler djur skulle kunna bidra till en snabbare återhämtning. McCabe (2004 s. 183) illustrerar tankesättet med ett citat från tidigare forskare, som har uttryckts det som att "Pastoralists store wealth on the hoof": att de har sin förmögenhet samlad eller lagrad i djuren. Förutom att djuren gav föda var själva poängen med att ha många djur att det skapade en förmögenhet. Djuren sågs som ett självändamål.

McCabe (2004 s. 183–184) menar att vad som saknas i analysen är de mål pastoralisterna själva har. Att ha många djur fyller nämligen en viktig funktion, förutom att ge mat, är det grunden för familjebildningen. Det är genom hjorden som familjeexpansionen är möjlig och det är genom hjorden det blir möjligt för mannen att bli legitim fader. Boskapshjorden var grunden för brudköpen och det var genom överföring av djur som en man betraktades som den rättmätiga fadern till barnen inom äktenskapet. Vid ingen eller ofullständig betalning i djur tillhörde barnen svärfadern eller kvinnans bror. Alla djur bidrog till hushållets kapital, men i brudköp kom nötkreatur och kameler att spela en stor roll. Beslut om och när man skall göra ett brudköp och betala i djur var ett lika viktigt, om inte viktigare, beslut att ta som när man skall flytta sina djur till nya beten i det karga landskapet. Då djuren är medlet som gör att man kan bilda familj, och bli legitim fader till sina barn, blir incitamenten för att sälja djur låga (McCabe 2004; se också Håkansson 1987).

Så varför har man då så många djur? För att få mat och inkomster, men minst lika viktigt är att bygga upp ett kapital, som gör det möjligt att gifta sig och ha många barn. Att samla kapitalet i sina djur berodde också på att alternativen är begränsade. Det fans inget att investera i som skulle ge samma goda utdelning som djur. Till exempel saknas banker där man skulle kunna sätta in pengarna från djurförsäljningar, och det finns få andra möjligheter att investera pengarna, som i land eller andra näringar. Det mobila livet, där man

flyttar till nya betesmarker, har också begränsat möjligheterna att investera i föremål och fast egendom.

Det finns några saker i resonemanget om turkanafolket som vi kan ta med oss när vi senare diskuterar djuren som kapital och inkomster i det tidigmoderna Sverige. Det första är att djuren också i Sverige kom att utgöra en stor del av kapitalet för ett hushåll. Det andra är att även i Sverige var möjligheten att använda banker för sitt kapital begränsad. Det fanns visserligen andra sätt att investera, som i silver och koppar, och det fanns ett monetärt system. Det tredje är att smådjur omsattes snabbare och var betydelsefulla som inkomster till hushållen.

Transhumans

I Europa var transhumansen betydande redan under antiken och den hade stor betydelse för ekonomin i medelhavsområdet även under medeltiden. Den storskaliga förflyttningen av djur har på en del platser, som i Spanien, fortsatt in på 1900-talet (Emanuelsson 2009 s.152). Trots att djuren är viktiga både i nomadismen och i transhumansen står de långt ifrån varandra. Transhumansen är en specialisering av jordbruksekonomin, där man också har permanenta gårdar med jordbruksproduktion. Likheten mellan dem ligger i att kontakten med en marknad för dem båda kom att spela en avgörande roll för deras uppkomst och utveckling. Den storskaliga boskapsskötseln i medelhavsområdet under antiken var helt beroende av att det gick att avsätta de produkter som framställdes. Transhumansen gynnades av befolkningstillväxt, ett utvecklat penningssystem och politisk stabilitet.

Ylletillverkning var medeltidens storindustri och flera områden i Europa kom att vara starkt påverkade av denna. Under 1200-talet var den som intensivast i Flandern, under 1300-talet i Florens och under 1400-talet i England. Efter etableringen på respektive plats kom den att spela en viktig roll i områdenas ekonomier under lång tid. Ullen till ylletillverkningen kom i medelhavsområdena från boskapsskötsel som tillämpade transhumans. För att upprätthålla systemet krävdes en stark marknad som efterfrågade ull. Antikhistorikern Barbro Santillo Frizell framhåller i sin bok *Pastoral landskap* att ett visuellt uttryck för den starka ekonomi som fanns inom ullhandeln är ett av renässansens mest kända byggnadsverk: den mäktiga kupolen på Santa Maria del Fiore i Florens, ritad av Filippo Brunelleschi. Kupolen bekostades av ullhandlarskrået i staden (Santillo Frizell 2006 s. 8).

Ett annat uttryck för den starka ekonomin i medelhavstranshumansen kommer från Arles i Frankrike. Under 1500-talet var Arles huvudort för omfattande betesdrifter, och de ledande fårskötarna kallades där "kapitalister". Fernand Braudel (1997 s. 75–76) skriver i sitt monumentalverk *Medelhavet och medelhavsvärlden på Philip II:s tid* om Arles att "det var där 'kapitalisterna' bodde—så kallades faktiskt de ledande fårskötarna till ganska nyligen". I Spa-

nien fanns också en väl utvecklad transhumans med särskilda vandringsvägar, så kallade *cañadas*, som utnyttjades för de långväga förflyttningarna mellan vinter och sommarbetsmarker. Handelsmän kom att engagera sig i ullexporten till Italien, Flandern och England och många av dem ägde egna fårhjordar. Santillo Frizell framhåller att denna ekonomi var känslig för förändringar. När konjunkturerna vek var det den anställda herden som blev arbetslös före bonden, och med minskad efterfrågan behövde denne också snabbt göra sig av med djur (Santillo Frizell 2006 s. 36–37).

Den storskaliga medelhavstranshumansen hade alltså en stark marknadsintegration, men inte bara den storskaliga transhumansen förutsatte en marknad, det gjorde också den småskaliga, ofta kallad alpin transhumans. Det utmärkande för den är att man för djuren på sommarbete på så avlägsna platser att man inte kan ta hem dem till gården på kvällen utan etablerar fåbodar. På vintern stallas däremot djuren på hemgården och samlandet av vinterfoder är därför en utmärkande del av sommararbetet (Larsson 2009 s. 80; Davies 1941 s. 155). Denna typ av transhumans har också kallats för agropastoralism för att betona att systemet förutsätter ett jordbruk på en permanent gård.

Utmärkande för många områden med alpin transhumans är att man inte varit självförsörjande på spannmål och därför behöver ett utbyte med andra jordbrukare. Det medeltida samhället på Grönland, med sina fåbodar, var beroende av att byta till sig varor. Man sålde skinn från getter och kor men också ulltyger (Diamond 2005 s. 241). I bergsområden i Balkan och Alperna kom ekonomin under tidigmodern tid att utvecklas med inriktning mot marknaden, och befolkningen blev därmed mindre beroende av åkerbruket. Hantverk av olika slag utvecklades och säsongsarbetskraft blev vanligt. En textilindustri utvecklades som var beroende av råvaror från djuren i lokalområdet (Brunnbauer 2004 s. 129–140; Viazzo 1989 s. 20–21). Även den småskaliga transhumansen var konjunkturkänslig, dock inte i samma utsträckning som den storskaliga. Det vi tar med oss från diskussionen om transhumans, när vi nu skall gå över till den svenska scenen, är framför allt smådjurens betydelse för en relation till en marknad.

Södra Norrland och Dalarna

Det finns påfallande likheter mellan bergsområdena i Alperna och Balkan och södra Norrland och Dalarna där ett fåbodsystem utvecklades under tidigmodern tid (Larsson 2009). Men innan vi går in och ser hur den svenska scenen utvecklades under tidigmodern tid och djurens betydelse i ekonomin skall vi ta ett steg tillbaka till yngre järnåldern och medeltid. Att det i det förhistoriska samhället fanns en koppling mellan kapital och nötboskap är klart. I den gamla runraden har *F*-runan kallats *fehu*, ett begrepp som står för både rikedom och boskap. Ordet *fä* har sitt ursprung i betydelsen 'boskap' och fick senare den sekundära betydelsen 'egendom; förmögenhet' i och med att

Figur 3:2. Nötkreaturens betydelse för att bygga upp ett hushålls förmögenhet under vikingatiden framgår av att F-runan, kallad fehu, som står för både rikedom och boskap. Tacitus framhåller att germanernas jordbruk är rikt på boskap och att rikedom mättes i antalet kreatur.

(Foto: Keltickelton, CC BY-NC-SA 2.0.)

egendomen hos många hushåll till stor del bestod av boskap (SAOB: *Fä*). Den romerske historikern Tacitus framhåller i sitt verk *Germania* från omkring år 98, att germanernas jordbruk var rikt på boskap och att rikedom mättes i antal kreatur (Tacitus 2005 kapitel 5). Inom parentes kan man påpeka att det engelska ordet *livestock*, känt sedan 1600-talet, också framhåller djuren som en tillgång. Ordet betyder ordagrant 'levande inventarier' och framhäver att djuren är ett kapital. *Livestock* har ofta använts synonymt med nötkreatur, men inkluderar idag egentligen alla domesticerade djur som finns inom jordbruket.

I Norden finns exempel på att djuren kunde fylla andra funktioner än kapital i det ekonomiska systemet. I det medeltida Norge var djuren viktiga både som kapital och som betalningsmedel. Medan kon var ett värdeföremål var det framför allt fåret som fungerade som betalningsmedel. Skinn och hudar användes som pengar och bidrog till omsättningen (Myhre & Øje 2002 s. 354–355).

I det tidigmoderna Sverige kom djurslagen också att spela olika roller i ekonomin. Frågan om djurens olika värden kompliceras dock av att skilda sociala grupper inte haft samma ekonomiska relationer till djuren. Bönder och torpare har till exempel inte haft samma andelsförhållanden mellan djurslagen. Många utan tillgång till egna gårdar hade fler smådjur och enligt ett talesätt har geten kallats "fattigmans ko" (Hallander 1989 s. 351). Även för små djurägare har försäljning av djurens produkter gett viktiga inkomster till hushållet. Inte minst har det framhållits hur dessa viktiga inkomster och kontanter var för kvinnor som ansvarade för den dagliga skötseln av hushållet. I Sverige har

försäljningen av ägg under 1800-talet och 1900-talet ofta gett kvinnor deras "egna" pengar i hushållet. Men smådjuren fyllde också en viktig roll för bönderna liksom under tidigmodern tid.

Handel

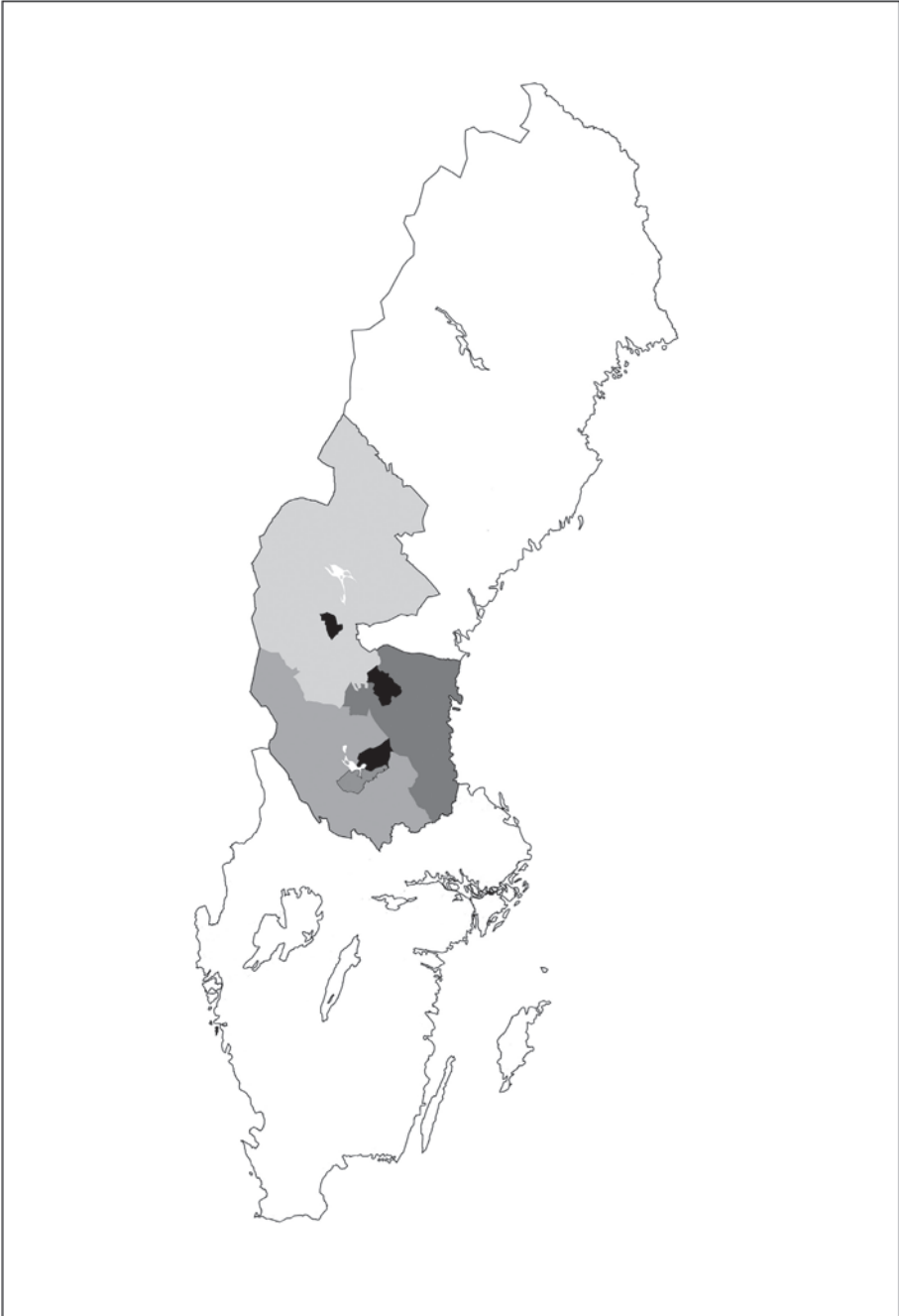
Smådjuren, får och getter, har alltså varit viktiga för marknadsintegrationen i många europeiska transhumanssystem. Men de har de också varit viktiga i Sverige och Norge. Det var framförallt kopplingen till den växande bergs- och gruvnäringen som påverkade böndernas ekonomi. Får och getter gav ull och ragg, hudar som kunde förädlas till klädesplagg och lädervaror. Getens produkter var viktiga inom gruvnäringen då raggen från geten gav slitstarka plagg och skinnet användes i gruvarbetarkläder. Getmjölk och getost var viktiga i gruvarbetarnas kost (Szabó 1970 s. 62). Men getens produkter kom också att exporteras. Från Bergen i Norge exporterades 70 000 till 80 000 bockskinn årligen enligt en uppgift från 1753, men många tusen skinn stannade också i staden och användes där (Reinton 1961 s. 164).

Även bönderna i Sverige var inblandade i handel med animalieprodukter. Av 455 förbönder, mestadels från Jämtland, förde 107 av dem med sig smör i sina slädar när de 1683 deltog vid marknaden i Levanger. Åtta av bönderna hade tillsammans med sig 290 bockskinn (Hallan 1966 s. 33–56). Bönderna i Färila socken i Hälsingland åkte årligen på en rad marknader i Sverige och Norge. Enligt en beskrivning från 1827 förde de med sig 300 lispund smör och talg, 1000 get och fårskinn samt andra produkter som lin och garn (Ström 1964[1827], s. 31–32). Med sig hem från Gävle hade man linfrö, färger, tobak, snus och knappar. Från Norge, Vemdalen och Östersund fick man norsk sill och fisk (torsk), från Sala vetemjöl och från Falun och Hedemora liar och koparkärl. Det var en utvecklad handel där djuren spelade en stor roll och där får och getter bidrog till omsättningen.

Stämmer antagandet att djuren hade olika roller i hushållsekonomin bör det ha inneburit att djurens sammansättning på gården förändrades när fåbodar etablerades. Frågan är hur den möjligheten till expansion som ett mer intensivt utnyttjande av de stora skogarna i södra Norrland och Dalarna innebar, påverkade djurantalet och djursammansättningen. Som vi har sett från andra områden innebar transhumansen att det var smådjuren, får och getter, som påverkades mest. Om korna bidrog mer till kapitalet och smådjuren till omsättningen verkar detta vara en sannolik utveckling även i detta område.

Kor, får och getter

I tre socknar, Rättvik i Dalarna, Färila i Hälsingland och Klövsjö i Jämtland har djurens antal beräknats från 1571 fram till 1971 (för Klövsjö från 1633). Här skall jag bara redogöra för utvecklingen av antalet djur fram till omkring 1850.

Figur 3:3. Karta över Sverige med de tre undersökningsområdena markerade med svart. Från söder: Rättviks socken i Kopparbergs län, Färila socken i Gävleborgs län och Klövsjö socken i Jämtlands län. (Karta av författaren.)

Den som är intresserad av hur beräkningarna gjort och mer noggrant redovisade siffror hänvisas till doktorsavhandlingen *Fäbodväsendet 1550–1920* (Larsson 2009 s. 114–198). Jämför man utvecklingen i de tre socknarna ser man en så likartad utveckling att det går att tala om gemensamma drag för hela regionen.

Ett av de mer utmärkande dragen är att sammansättningen av djurbesättningarna genomgår en likartad utveckling. I alla tre socknarna är kon det vanligaste djuret på gården under 1500-talet (och på 1630-talet i Klövsjö) följt av geten och fåret, som ligger mycket nära varandra i antalet. När vi har nått 1700-talet är denna ordning helt omkastad. Fåret är det vanligaste djuret på gården, sedan kommer geten och minst vanlig är kon. Ser man till det totala antalet djur i respektive socken fanns ungefär 4 gånger så många kor i Klövsjö 1850 som det hade funnits 1633. I Färila fanns det 3 gånger så många kor 1850 som 1640, och i Rättvik hade mängden kor ökat med knappt 4 gånger mellan 1571 och 1830. I Klövsjö och Färila kom antalet kor att öka svagt ända in i 1900-talet första decennier, medan Rättvik uppnådde sitt maximum redan under 1800-talet.

Antalet får och getter hade dock ökat mycket mer. I Klövsjö var där 16 gånger så många får och 12 gånger så många getter 1850 som 1633. I Färila ökade antalet får sjufalt och getterna nästan sexdubblades mellan 1640 och 1850. I Rättvik var ökningen mellan 1571 och 1830 tio gånger för fåren medan getterna ökade över fem gånger (för exakta siffror se Larsson 2009 s. 163–187).

Siffrorna ovan gäller sockennivå, men hurdan var förändringen på hushållsnivå? Även här kan man se radikala förändringar. Djursammansättningen på gårdarna fick en ny karaktär. Smådjuren blev de vanligaste djuren på gården, och fåren var fler än getterna. I Färila var antalet kor, får och getter per gård ganska jämt fördelade runt 1640, men med en klar övervikt för kor. Fram till 1770 kom antalet kor per gård att öka svagt samtidigt som också gårdsantalet ökade. Där var nu 7,3 kor per gård jämfört med 5,6 kor per gård 130 år tidigare. Antalet får och getter hade däremot ökat betydligt kraftigare. Fåren ökade från under 4 får per gård till 12 får per gård och getterna från drygt 4 getter per gård till 10 getter på gård. Under första hälften av 1800-talet kom antalet kor, får och getter per gård att minska på grund av en stark hemmansklyvning. Antalet djur kom dock inte att minska i samma takt som gårdarnas skattetal minskade. En liknande utveckling syns i Klövsjö och Rättvik, även om källäget i Rättvik inte tillåter samma noggranna analys som i Klövsjö och Färila.

Ser man till de enskilda gårdarna hade de större gårdarna, helt naturligt, fler kor än mindre gårdar, men de hade också fler får och getter. De var därmed mer involverade i handel med produkter från dessa djur och hade ett större flöde av inkomster från dessa djur. Geten skall därför inte bara ses som "fattigmans ko", även om det är helt klart att geten var viktig för många obesuttna, utan också som ett viktigt djur hos vanliga bönder fram till 1850. Den var ett djur som tillsammans med fåret skapade viktiga produkter för avsalu och det var därför en viktig del i en mer marknadsorienterad ekonomi.

Bilden av att djuren kan ses både som kapital och inkomster förstärks av bouppteckningarnas sätt att värdera dem. Korna värderas högt i bouppteckningar och deras del av hushållets samlade förmögenhet är ofta betydande. Man kan därför se korna som en ekonomisk bas i den boskapsinriktade ekonomin i Dalarna och södra Norrland. Mer förmögna bönder hade fler kor och även om man fick många produkter från korna, kan också innehavet av kor kopplas till status. Även om det inte går att bevisa här är det troligt, att kornas del av hushållets kapital minskar under hela den tidigmoderna tiden, en nedgång som fortsätter in på 1800-talet. Orsaken ligger i att bönderna nu har mer av sitt kapital i jord, byggnader och inventarier. Till detta bidrar att jorden blir en mer tillgänglig handelsvara på en friare jordmarknad, att böndernas byggnader blir större och mer påkostade och att de investerar delar av sitt överskott i möbler och andra inventarier.

Figur 3:4. Korns förändrade betydelse för hushållet, från kapital till inkomst, återspeglar sig också i språket. Begreppet att vara en 'mjölkko' uppstår under 1600-talet i den marknadsorienterade nederländska ekonomin och syftar på att kon genom sin mjölk ger stadigvarande och trygga inkomster. Begreppet har sedan överförts på all marknadsorienterad verksamhet där en produkt, som ger lättförtjänta pengar och samtidigt har en stor och långsiktig betydelse för ett företags vinst. Sedan 1970-talet har begreppet kassako använts synonymt med mjölkko. (Foto: Altopower, CC BY-NC-ND.)

Men ännu vid 1700-talets slut utgjorde djurens andel av en gårds totala lösöre en betydande del. I by Föne i Färila utgjorde djuren 31 procent av lösöret, i Rättviks socken 33 procent och i Klövsjö socken 37 procent. Uppgifterna bygger på en genomgång av bouppteckningar från aktiva gårdar, men det är värt att notera att underlaget är litet och inte statistiskt säkerställt (Bouppteckningar från Färila (1759–1822), Rättviks (1827–1830) och Klövsjö (1761–1774) socknar). Trots att nötkreaturen var mycket färre än smådjuren utgjorde deras andel av djurens totala värde 63 procent i Klövsjö, 56 procent i Föne i Färila och 47 procent i Rättvik.

Nötkreatursenheter

Det har inom forskningen, och inom statlig förvaltning, tagits fram metoder att värdera djur på för att det skall vara möjligt att jämföra gårdars djurinnehav på ett standardiserat sätt. Beroende på vad man vill jämföra och vid vilken tid har olika skalor olika fördelar. Några omvandlingsenheter är: nötkreatursenheter (Ne), betesenheter (Be) och betesekvivalenter (Bekv) (För en genomgång av de olika skalorna se Larsson 2009 s. 156–158). Den bästa skalan att använda för den tidigmoderna tiden, och för ändamålet med denna artikel, är dock den där djuren omvandlas till kreatursenheter (Ke). Skalan bygger på djurens monetära värden och grundar sig på relationen mellan de skatobelopp som finns upptagna i de boskapslängder som upprättades mellan 1620 och 1641, som en del av de extraskatter som trettioåriga kriget medförde. Mättet kreatursenheter baseras på de värden djuren hade åren 1624–27 enligt David Hannerberg (1948 s. 66). Antalet kreatursenheter har därför använts för att beräkna förmögenheter i djur under tidigmodern tid före det att boupp-teckningar blir vanliga, men används också för att omvandla boupp-teckningarnas uppgifter om enskilda djur till jämförbara storheter.

Tabell 2. Djurens värde enligt kreatursenheter (Ke).

Djurslag	Antal kreatursenheter (Ke)
1 häst	2 Ke
1 sto	1 Ke
1 ungt sto eller 1 fåle	0,5 Ke
1 oxe	2 Ke
1 stut	1 Ke
1 tjur	1,5 Ke
1 ko	1 Ke
1 kviga	0,5 Ke
1 bock	3/8 Ke
1 risbitare (ung bock)	3/16 Ke
1 get	3/16 Ke
1 ungt get	1/8 Ke
1 får	3/16 Ke
1 svin	0,25 Ke
1 ungt svin	1/8 Ke

Källa: Lindegren 1980 s. 88.

Enligt skalan (tabell 2) har en ko värdet 1 kreatursenhet och får och get värdet 3/16 kreatursenhet vardera. Fåret och geten är alltså värderade till mindre än en femtedels ko. Ser man till skillnaden i avkastningen mellan vad ko och get gav var skillnaden inte så stor. Enligt den norska lantbrukshistorikern Lars Reinton var getens avkastning 1/3 av kons (Reinton 1955 s. 196, 202). Gapet i

värde mellan smådjur och kor kom att öka till slutet av 1800-talet. I den då introducerade skalan benämnd nötkreatursenheter (Ne), var kon värd 1 Ne medan fåret värderades till $1/10$ Ne och geten till $1/12$ Ne. Mättet nötkreatursenheter bygger liksom kreatursenheter (Ke) på djurens monetära värde. Fårets och getens relativa försvagning mot kon speglar hur mycket mera kon betydde för jordbruket i industrisamhället och att de dessutom blivit mer högvakastande.

Variationer i djurantalet

Medan antalet kor var mer konstant över tid varierade antalet får och getter i större utsträckning. Det gäller om man ser på variationen över både kort och lång sikt. Från 1570-talet fram till 1850-talet ökade antalet får och getter i fäbodområdena eftersom jordbruket drogs in i en ekonomi där det fanns en marknad för utbyte av produkter. Får och getter bidrog till att bönderna kunde köpa och byta till sig varor. I några områden var det underskott på spannmål som behövde balanseras. För andra gav det en möjlighet att köpa in mindre livsnödvändiga varor som man inte kunde producera själva, men som bidrog till högre livskvalitet. Efter 1850, när marknaden viker för många av de produkter som getter och får producerade, sker en snabb nedgång för dessa djur.

Men också i det korta tidsperspektivet har variationen varit större i antalet får och getter jämfört med variationen i antalet kor och nötkreatur (Westin 2006 s. 100–101). Smådjuren var känsligare än de stora djuren, samtidigt som de snabbare återhämtade sig. Om en bonde måste göra sig av med djur på grund av tillfälliga problem är det därför rimligt att smådjuren fick gå först. En förlust av får och getter tog inte lika hårt på hushållets kapital som förlusten av kor.

Antalet kor varierade i mindre utsträckning än antalet får och getter under tidigmodern tid. En bidragande orsak till att hushållen inte kunde öka antalet kor kunde vara att det var svårt att säkra sommarbete för fler djur, men också att en ökning krävde mer vinterfoder. I många fäbodområden fanns det reglerat hur många nötkreatur varje gård fick föra med sig till fäboden och släppa på skogen. En ökning av antalet kor var därmed svår att genomföra. Att utöka mängden ängsmark till gården var inte heller det lättaste, särskilt inte när det samtidigt var befolkningstillväxt och en omfattande hemmansklyvning. På gårdsnivå skedde en svag minskning av antalet kor under 1800-talets första hälft.

På kort sikt skedde naturligtvis vissa variationer i antalet nötkreatur kopplade till företeelser som människor inte kunde kontrollera, så som väder som kunde påverka sommarbete eller mängden vinterfoder man kunde bärga. Hade man otur kunde inte djuren reproducera sig som var tänkt, och man kunde under en tid få ett överskott på tjurkalvar. Det finns många orsaker till dessa kortsiktiga variationer, men ofta handlade det om små förluster av ett, kanske två djur, som man sedan snabbt kompenserade (Westin 2006 s. 100). Fluktuationerna i antalet kor från år till år var alltså litet, men stora sjukdomsangrepp kunde kraftigt minska antalet djur på kort tid. Detta påverkade

bönderna negativt då djurens produkter, som kött, hudar och mjölkprodukter, inte kunde säljas. Men det tog också hårt på deras kapital, då en stor del av böndernas förmögenhet var kopplad till boskap. Landshövdingen i Malmöhus län framhåller detta samband mellan boskap och kapital i ett brev 1722 till Kungl. Maj:t angående boskapspest i länet och skriver att när boskapen dör ”är hans [bondens] största förmögenhet borta” (Widenberg 2017 s. 433).

Slutsats

Korna bidrog starkt till gårdarnas kapital och under tidigmodern tid varierade de normalt inte särskilt mycket i antal. Det går därmed att tala om en kokonstant. Denna blir särskilt tydlig i jämförelse med getter och får, vars antal varierade betydligt mer, och som i Dalarna och södra Norrland kom att stå för marknadsintegration. De bidrog därmed till en rörelse i ekonomin och viktiga inkomster till bönderna. Det går därför att påstå att den tidigmoderna bonden stoppade djuren i olika fack i sin mentala plånbok.

Källor och litteratur

- Braudel, Fernand, 1997: *Medelhavet och medelhavsvärlden på Filip II:s tid*. Furulund: Alhambra.
- Brunnbauer, Ulf, 2004: Environment, markets, and the state: human adaption in the Balkan Mountains, 19th – early 20th Centuries. *Ethnologia Balkanica* 8, S. 129–154.
- Davies, Elwyn, 1941: The patterns of transhumance in Europe. *Geography, Journal of the geographical association* 117. S. 155–168.
- Diamond, Jared, 2005: *Collapse. How Societies Choose to Fall or Succeed*. New York: Viking.
- Emanuelsson, Urban, 2009: *Europeiska kulturlandskap. Hur människan format Europas natur*. Stockholm: Formas.
- Hallan, Nils, 1966: *Jemtar på Levangsmarknaden i 1680-arene*. Östersund: Wisénska bokhandeln.
- Hallander, Håkan, 1989: *Svenska lantraser, deras betydelse förr och nu*. Veberöd: Bokförlaget Blå ankan.
- Hannerberg, David, 1948: *Närkes boskapsbestånd på 1620- och 1630-talen. Med en undersökning av källvärdet hos landskapets boskapslängder*. Göteborg: Wettergren & Kerber.
- Håkansson, N. Thomas, 1997: *Bridewealth, Women and Land: a Study of Social Change among the Gusii of Kenya*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Khazanov, Anatoly M., 1994: *Nomads and the Outside World*. Second edition. Madison: University of Wisconsin Press.
- Larsson, Jesper, 2009: *Fäbodväsendet 1550–1920. Ett centralt element i Nordsveriges jordbrukssystem*. Uppsala/Östersund, Sveriges lantbruksuniversitet/Jamtli förlag.

- Larsson, Jesper, 2014: Labor division in an upland economy: workforce in a seventeenth-century transhumance system. *The History of the Family* 19(3). S. 393–410.
- Lindegren, Jan, 1980: *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*. Uppsala: Uppsala universitet.
- McCabe, J. Terrence, 2004: *Cattle Bring us to Our Enemies, Turkana Ecology, Politics, and Raiding in a Disequilibrium System*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Myhre, Bjørn & Øye, Ingvold, 2002: *Norges landbrukshistorie I, 4000 f.kr–1350 e.kr: Jorda blir levevei*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Nilsson, Sven, 1843: *Skandinaviska Nordens Ur-invånare, ett försök i komparativa ethnografien och ett bidrag till människosläktets utvecklingshistoria*. Första delen. Lund.
- Piketty, Thomas, 2014: *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.
- Reinton, Lars, 1955: *Sæterbruket i Noreg. 1. Sætertypar og driftsformer*. Oslo: Aschehoug.
- Reinton, Lars, 1961: *Sæterbruket i Noreg. 3*. Oslo: Aschehoug.
- Santillo Frizell, Barbro, 2006: *Pastoral landskap. Myt och verklighet*. Stockholm: Carlssons förlag.
- Ström, Carl Petter, 1964: *Försök til en beskrivning öfver Färila socken* Stockholm: Fabel [Originalutgåva 1827].
- Szabó, Mátyás, 1970: *Herdar och husdjur. En etnologisk studie över Skandinaviens och Mellaneuropas beteskultur och vallningsorganisation*. Lund: Lunds universitet.
- Tacitus, 2005: *Germania*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Thaler, Richard H, 1999: Mental accounting matters. *Journal of Behavioral Decision Making* 12(3). S. 183–206.
- Westin, Anna, 2006: *Betesmarker, djurantal och betestryck 1620–1850. Naturvårdsaspekter på historisk beteshävd*. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet.
- Viazzo, Pier Paolo, 1989: *Upland Communities. Environment, Population and the Social Structure in the Alps since the Sixteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Widenberg, Johanna, 2017: *Den stora kreatursdöden. Kampen mot boskapspest och mjältbrand i 1700-talets svenska rike*. Stockholm, Carlssons förlag.

Internetkällor

- Bouppteckningar från: Rättviks tingslag (1827–1830), Ljusdals tingslag (1759–1822), Bergs häradsrätt (1761-1774). Tillgängliga genom Arkiv Digital.
- Encyclopeædia Britannica: Capital and Interest: www.britannica.com/topic/capital-economics
- SAOB = Svenska akademiens ordbok: www.saob.se

Medverkande författare

Camilla Eriksson, Försteforskare vid FOI, Totalförsvarets forskningsinstitut, Stockholm.

Anne-Sofie Gräslund, Professor emerita, Institutionen för arkeologi och antik historia, Arkeologi, Uppsala universitet.

Annika Karlholm, Forskningsarkivarie, Avdelningen för arkiv och forskning i Uppsala, Institutet för språk och folkminnen.

Tommy Kuusela, Forskningsarkivarie, Avdelningen för arkiv och forskning i Uppsala, Institutet för språk och folkminnen.

Jesper Larsson, Akademiforskare, Kungl. Vitterhetsakademien. Avdelningen för agrarhistoria, Institutionen för stad och land, Sveriges lantbruksuniversitet.

Katharina Leibring, Förste forskningsarkivarie, Avdelningen för arkiv och forskning i Uppsala, Institutet för språk och folkminnen.

Carin Martiin, Universitetslektor, Avdelningen för agrarhistoria, Institutionen för stad och land, Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala.

Ylva Persson, Forskare, biträdande statsveterinär, Statens veterinärmedicinska anstalt, Uppsala.

Ingvar Svanberg, Senior forskare, Institutet för Rysslands- och Eurasienstudier, Uppsala universitet.

